

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ МЕЙКИНДИКТИН СЕМАНТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯСЫНЫН ЖАНА АНЫ ТИЛДИК ЧАГЫЛДЫРУУ КАРАЖАТТАРЫНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

|| Бул макалада көңүл чордонунда мейкиндик локалдаштыруунун катыштары
жөнүндө сөз болот.

Мейкиндик локалдаштыруу катыштары ар түркүн жана көп кырдуу. Алардын ички структурасын ачып берүү бул макаланын милдетине кирет.

Тилдик каражаттарды ичинен мейкиндик катыштарды чагылдырууда Leonard Talmy *макродеңгээл* (macroscopic expository level) каражаттарын бөлүп көрсөтөт, б.а. мейкиндик катыштарды чагылдырган лексикалык элементтердин ачык классы (зат атоочтордун, сын атоочтордун, этиштердин), жана *микродеңгээл* (finestruktural level) – грамматикалашкан элементтердин жана категориялардын: морфологиялык каражаттар, кызматчы сөздөр, синтаксистик структуралардын жабык классы [Talmy 1983:225-226].

Мейкиндик катыштарды чагылдыруунун жабык, грамматикалашкан каражаттарынын ичинен борбордук орунду мейкиндик катыштардын эки катышуучуларынын ортосундагы мамилелерди ачуу үчүн дээрлик адекваттуу катары саналган синтаксистик локативдик конструкциялар ээлейт: багыт катары кызмат кылуучу локалдашуучу объекти жана мейкиндик. Мейкиндиктин грамматикасын синтаксистик конструкциялардын алкагында кызмат кылган төмөнкү тилдик деңгээлдердин мейкиндик катыштарын чагылдыруучу каражаттар да уюштурат (морфологиялык, айрым учурда лексикалык): локативдик конструкцияларды түзүү мүмкүндүгү көз карашында локативдик системасы, мейкиндик жөндөмөлөр системасы, мейкиндик дейксинин чагылдыруу системасы. Бардык тилдик подсистемалар локативдик конструкцияларды түзүү ролунан улам сүрөттөлөт.

Мейкиндик категориясын (локативдүүлүк) көп учурда мейкиндиктин ой жүгүртүү категориясынын тилдик интерпретациясы катары аныкташат (ТФГ 1996:5). Аны мейкиндик катыштарды чагылдырууга катышкан ошол тилдин ар кандай деңгээлдеги каражаттарын кучагына алган функционалдык-семантикалык талча (ФСТ) катары караса да болот. Мейкиндик катышы тууралуу кандай түшүнүгүбүз бар экендигин гана тактап алгыбыз келет.

Мейкиндик категориясы мейкиндик локалдашуу категориясы катары аныкталат, б.а. кандайдыр бир предметтин (аракет, белги) иш-аракет болуп жаткан мейкиндиктин чекити (локумдун орду) менен дал келиши аныкталат. *Локалдашуу* терминин кеңири түшүнүү менен, аны предмет же кырдаалдын мейкиндик жана динамикалык мейкиндик катыштары менен статистикалык дал келгендигине пайдаланабыз.

Мейкиндик катышты төмөндөгүдөй белгилесе болот:

Olok – r – L,

Мында Olok локалдашкан объект, r – мейкиндик катыш, L – мейкиндикте объектини локалдаштырууда багыт катары кызмат кылуучу таяныч локум.

Мейкиндик катыштар татаал ички түзүмгө ээ. Алардын ичинен үч подсистеманы бөлүп алууга болот: ситуативдик, топологиялык жана эгоцентридик катыштар ($r = R_{sit} + R_{topol} + R_{egocentr}$), булардын ар бири өзүнүн мазмундуу спецификасына ээ жана мейкиндиктин ФСТда субталаа катары каралышы мүмкүн.

Белгилей кетүүчү нерсе, орус салттуу лингвистикасы бул подсистемаларды автономдуу деп аңдабайт. Орус тилинин каражаттары менен берилген мейкиндик маанилер белгилери боюнча бири-бирине карама-каршы коюлуп каралат 1) тең мейкиндик / таяныч локумунун жана локалдашуу объектисинин тең мейкиндик эместиги; 2) тең мейкиндикте: толук жана толук эмес; толук эмесе: локалдашуу объектисинин көлөмдүк локумга киргизилиши / алардын тегиздик бетинин контактысы; 3) объектинин жана таяныч локумдун статикалык / динамикалык локалдашуусу; 4) динамикалык локалдашууда: таяныч локум локалдашуунун объектисинин өтүү стартын, жеткен чегин, багытын же трассасын ж.б. билдирет. Же алардын ичинен жалпы мейкиндик маанилери айырмаланат: жайгашкан орду же орун которуусу, - булар “процесстин өзүнүн тибине” тиешелүү, жана жеке, б.а. “тилдин формасында чагылдырылган предметтердин конкреттүү геометриялык позициялары”: алсак, *чекит, түз сызык, айлана* [Гак 1996: 8-9]. Локативдиктин орус тилиндеги ФСТда бүтүндөй грамматикалык түйүндүн ролун аткара турган бири-бирине карама-каршы келген грамматикалык формалардын (морфологиялык же синтаксистик) бирдиктүү системасы болбойт [ТФГ 1996:5]. Мындай жыйынтык орус тилинде байкалгандай чыныгы кырдаалдын чагылышы, же ар типтүү мейкиндик катыштарды сүрөттөөнүн дифференциялык эмес мамилесинин натыйжасы болушу мүмкүн.

Демек, берилген классификацияларда мейкиндик катыштарды карап чыгуунун 2 аспектиси сыйдырылышы мүмкүн: 1) топологиялык, “геометриялык”: объектинин жана таяныч локумдун тең мейкиндик / тең мейкиндик эместиги, алардын байланышы, киргизилиши, объектинин геометриясы, локумдун геометриясы ж.б.; 2) кырдаалдык: мейкиндик локалдашуунун статикалык же динамикалык өнүгү.

Швед тилиндеги концепциясы бизге дээрлик жакын мейкиндик катыштарды С.Шестер изилдөө менен, алардын ичинен буларды бөлүп алат: 1) жакындик, контакт сыяктуу геометриялык түшүнүктөрдү чагылдырган *топологиялык* мейкиндик катыштар, 2) *эпизоддук*, б.а. мейкиндик катыштардын статикасын же динамикасын берүү мүмкүндүгү: *локация* – локум жана локалдаштыруу объектисинин ортосундагы статикалык мейкиндик катыштар; *делокация* – локация катыштарынын токтошу; *адлокация* – локалдаштыруу объектиси менен локумдун ортосундагы бул катыштардын орношу; *транслокация* – айрым локум – кыймыл трассасы боюнча объектинин жүрүшү) 3) багыттуулук (ориентированность) катыштары, локалдашуучу объектинин семантикалык ролдорунун мейкиндик предикаты же багыттын өзүнүн аргументи менен кошумча жазылышы.

Биз мейкиндик катыштарды жана аны чагылдыруунун каражаттарын сүрөттөөдө бул дифференциалашкан ыкманы жетекке алабыз, бирок бир аз башкача терминологияны пайдаланабыз.

Кошумча катары эгоцентрлик мейкиндик маанилерди, б.а. байкоочу/сүйлөөчүгө карата объектинин жайгашкан жеринин багыттуулугун эске алабыз жана аларды чагылдыруунун тилдик каражаттарын карап чыгабыз.

С.Шестрем бөлүп көрсөткөн багыттуулук катыштарды (координациялык деп аталган) биз катыштардын өз алдынча подтиби деп эсептебейбиз, себеби алар кырдаалдык маанилердин каражаттарынан айырмаланган өзүн чагылдыруунун өзгөчө каражаттарына ээ эмес.

Демек, кээ бир тилдерде дээрлик грамматикалашкан каражаттар менен чагылдырылган мейкиндик катыштарды сүрөттөө үчүн негизги үч параметр колдонулат: 1) кырдаалдык, 2) топологиялык, 3) эгоцентрлик. Ошондой эле координациянын аспектиси, б.а. мейкиндик предикатынын аргументинин ортосундагы мейкиндик ролдордун бөлүштүрүлүшү эске алынат.

Кырдаалдык мейкиндик катыштар процесстин тибинин өзүн берет, б.а. түзүлүп бүткөн мейкиндик катыштар же алардын динамикасы тууралуу сөз болот. Алар өзүнө статикалык (локация) жана динамикалык (делокация, адлокация, транслокация) катыштарды камтыйт.

Локативдик категориялык кырдаалдар. Мейкиндик катыштардын кырдаалдык типтерине ылайык 4 негизги локативдик категориялык кырдаалды (КК) бөлүп алууга болот. Локативдик категориялык кырдаал айтым аркылуу берилген жана ошол кырдаалдын бүтүндөй же анын айрым мейкиндиктеги катышуучулардын дал келүүчүлүгүн мүнөздөгөн жалпы кырдаалдын аспектилеринин бирин көрсөткөн типтүү мазмундуу структураны түшүндүрөт (ТФГ 1996:6).

Категориялык кырдаал термини А.В.Бондарко [Бондарко, 1983: 190-200] тарабынан функционал-

дык грамматиканын концепциясын иштеп чыгууда базалык катары киргизилген. Д.М.Насиловдун пикири боюнча, категориялык кырдаалдын мазмунун түзгөн категориялык семантиканы баса белгилөө өзгөчө баалуулукту түзөт [Насилов, 1989:113].

КК белгилеген ар бир “конкреттүү–кептик вариант өзүнө белгилүү бир типтүү кырдаалдын конкреттүү–тилдик ишке ашышын камтыйт”. Андан сырткары, “тигил же бул ККнын ар бир варианты семантикалык гана эмес, формалдык жактан да мүнөздөлөт” [Бондарко, 1984:113].

Категориялык кырдаал түшүнүгүн айтымда берилген дүйнө фрагментин белгилөө үчүн пайдаланылган *кырдаал* термининен чектөө керек. *Кырдаал-референт* бул айтым менен дал келген чындыктын конкреттүү кырдаалы, экстенционалдык түшүнүк менен салыштырылган денотативдик кырдаал, б.а. бул айтым менен дал келген кырдаалдардын көптүгү жана *сигнификативдик кырдаал* – түшүнүктүн интенционалы менен салыштырылган айтымдын ойломдук мазмуну. Кырдаалдын ички структурасы пропозиция, б.а. актантары бар предикат аркылуу чагылдырылат. Пропозиция жана сигнификативдик кырдаал өз ара мүчөлөшкөн, структуралашкан түшүнүк жана бүтүндүк катары дал келет [Касевич 1988: 58].

Өзүнүн семантикасынын бир тарабы катары камтыган локативдик кырдаалды шарттуу түрдө локативдик деп атайбыз. Локативдик пропозициялар локативдик предикаттар менен чагылдырылат.

Адабияттар

1. Арутюнова Н., Ширяев Е. Русское предложение: бытийный тип (структура и значение). – М., 1983.
2. Ибрагимова В. Л., Отношение пространственной локализации и его репрезентация в высказываниях собственно-локативного типа (глагола) // Исследования по семантике. Семантические единицы и их парадигмы. – Уфа, 1992. 126-138-б.
3. Белимов Е. И. Способы выражения пространственных и временных характеристик действия в кетском и югском языках // Теория вопросов фонетики и групп языков народов СССР. – Новосибирск, 1970.
4. Кибрик А. Е. К типологии пространственных значений (на материале падежных систем дагестанских языков) // Язык и человек. – М.: Изд-во МГУ, 1970.
5. Жукова А. Н. Выражение пространственных отношений в системе склонения существительных корякского языка // Склонение в плеоазиатских и самодийских языках. – Л., 1974.
6. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М., 1982.
7. Гунаев З.С. О выражении пространственных отношений в неколорых дагестанских языках // вопросы языкознания. – 1977. - №4. 126-130-б.
8. Закарян А. А. Семантика пространственных и временных предлогов в современном английском языке: Автореф. Дисс.канд.филол.наук. – М., 1982.